

Валерій Островський (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук,

в. о. доцента кафедри теорії та методики навчання,
методист лабораторії суспільно-філологічних дисциплін
Івано-Франківського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти.

E-mail: ostrovsky.valery@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8318-7047>

Петро Шелест. Час для наукового осмислення

Рец. на книгу: Бажан О. Г. *Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...»*. – Київ : Парлам. вид-во, 2021. – 352 с. – Іл., ім. пок. – (Серія «Політичні портрети»).

У 2021 р. Державне підприємство – видавництво Верховної Ради України («Парламентське видавництво») випустило в світ чергову книжку із серії «Політичні портрети» – «Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...»». Написав її знаний дослідник українського спротиву другої половини ХХ ст., історик Олег Григорович Бажан. Автор та співавтор кількох статей, фундаментальних праць, таких як «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)», «Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки)», «Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.», він у цьому випадку, вочевидь, вирішив реконструювати та відобразити, так би мовити, персоніфікований зворотний бік медалі на ймення «радянська дійсність».

Книжці, що налічує 352 с., притаманні всі необхідні ознаки наукової монографії: список скорочень, переднє слово, 10 розділів, післямова й іменний покажчик. Готуючи текст, його творець простудював чимало документів із Центрального державного архіву громадських організацій України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, державних архівів деяких областей. Також залучив спогади колишніх чиновників партійно-владної верхівки, інтерв'ю, тематичні друковані статті, інтернет-публікації. Найчастіше можна зустріти покликання на збірку «Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К., Генеза, 2004. – 808 с.: іл., що й не дивно, адже на сьогодні – це, мабуть, найповніша

джерельна «колекція» про одного з непересічних і неоднозначних політиків УРСР другої половини ХХ ст. Варто відзначити, що автор, відаючи про суб'єктивність джерел особового походження, цитував їх здебільшого для підтвердження чи спростування фактів, а не для оціночних суджень. Сторінки видання ілюстровані достатньою кількістю належно атрибутованих світлин: аркушів із архівних справ, сюжетів із повсякденного життя, портретів партійних функціонерів, представників безпекових структур, опозиції, культури тощо.

Щодо назви книжки. Звісно, заголовна цитата-вислів Петра Шелеста: «Вірю в розквіт моєї рідної України...» сприяє формуванню ставлення до нього, як до людини, яка вболівала за батьківщину, дещо зробила для зміцнення її позиції в складі СРСР. Хоча, висловлюючись так, він, напевно, мав на гадці «розквіт» УРСР, керованої комуністами. Тому більш правдивою була його фразова відповідь про ставлення до Акта проголошення



незалежності: «Я не знаю: радіти, тому що моя країна стала незалежною, або засмучуватися, тому що загинула інша моя країна, якій я служив усе життя?» (с. 337). Отож і побажання висловлював саме тій Україні, що нею порядкував майже десять років. Проте вибір назви – це, звісно, право автора, і загалом вона застановляє уявлення про зміст, який розкрито україноцентрично.

Книжка структурована на основі проблемно-хронологічного принципу. Це своєрідна інтелектуальна біографія, передусім спроба з'ясувати для себе, а вже далі продемонструвати читачам контроверсійність головного героя, його борсання між українофільством і російським імперіалізмом, між своїм народом і московськими компартійними небожителями.

У перших трьох розділах «На життєвих перехрестях», «На чолі Київського авіаційного заводу», «Початок політичної кар'єри» розказано про родинне походження, дитячі, юнацькі роки П. Шелеста, його партійно-професійне сходження на владний Олімп. Він пройшов усі етапи «класичного» шляху більшовика-комуніста, ніби під гаслом, оспіваним у славновідомому «Інтернаціоналі», – «Хто був ніким, той стане всім». Нащадок гайдамацького роду (що безперечно вплинуло на пізніше замилювання козацькими часами), виходець із багатодітної сім'ї відставного військовика і селянки, випускник чотирирічної церковно-приходської школи він із малих літ мусив працювати, щоб виживати самому та допомагати домашнім (с. 11–14). Тому не дивно, що більшовицькі гасла й обіцянки плідно проросли в ще не сформованій свідомості підлітка. Розпочалася його діяльність як комсомольського активіста. Позаяк виявився сумлінним і результативним виконавцем, то доволі швидко піднімався кар'єрною драбиною. Насамперед здобув вищу освіту. Далі поступово, по висхідній поповнював особистий послужний список: від інженера, заступника начальника цеху Маріупольського металургійного заводу імені Ілліча до керівника численних підприємств, зокрема, у військово-промисловому комплексі, голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР, першого заступника голови Київської міської ради; водночас – від пересічного комсомольця до першого секретаря Київського обласного комітету КПУ, першого секретаря ЦК КПУ, члена президії (політбюро) ЦК КПРС (с. 9–72).

Автор наголошує на управлінських якостях і досягненнях П. Шелеста, що нібито створює враження позитивізації постаті головного героя книжки. Той, напевно, був умілим, ефективним адміністратором. Зазвичай домагався високих (понадпланових) показників, розв'язував проблеми, створені попередниками, приймав рішення, що сприяли розвитку, а не занепаду (с. 31–50). Такі якості, до того ж – здатність до підкилених ігор, дозволили уникнути переслідувань у роки Великого терору і в наступні. А отже, розчарування в комуністичних ідеалах і «генеральній лінії» партії не відбулося. Також йому завжди допомагала природжена риса педантично, скрупульозно, досконало виконувати доручення й зобов'язання.

Четвертий розділ «Директор України» називається дуже влучно. Автор наситив його (як і попередні) датами, фактами, статистичними показниками соціально-економічних здобутків УРСР, що стали можливими в період перебування П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Наведені дані яскраво ілюструють перебіг його кадрових перестановок, перетворень у промисловості, сільському господарстві, соціальній сфері, обстоювання ним інтересів України перед кремлівськими можновладцями, сприяння науковцям, митцям, загальній українізації суспільства. З іншого боку, не приховано негативних рис і вчинків «першого»: амбітності, надмірності, жорсткого (авторитарного) поводження з підлеглими, зловживання посадовими привілеями для себе і сім'ї, демонстративного підкреслення своєї значимості, вже згаданого інтриганства.

У такому викладі О. Бажана відсутні ознаки возвеличення чи відбілювання очільника радянської України. Обійнявши найвище «номенклатурне крісло» в КПУ, П. Шелест поведився як звик раніше, власне, як директор. Із тією різницею, що за підприємство йому правила одна з найбільших республік у СРСР. От він і порядкував, як на заводі чи фабриці, вбачаючи свою місію насамперед у забезпеченні функціонування й розвитку. Його поведінка – це робота висококласного високооплачуваного менеджера, відданого своїм патронам доти, доки ті демонструють лояльне ставлення та винагороджують за службу.

П'ятий розділ «Учасник “двірцевого перевороту”» хронометрує участь П. Шелеста в усуненні Микити Хрущова. На сторінках книжки

так до кінця й не прояснені поведінкові мотиви лідера українських комуністів. Можливо, йому докучили волонтаристські «реформи» фактично одноосібного керманіча СРСР, що негативно відбивалися на становищі населення і відповідно на ставленні до владної верхівки в УРСР. Можливо, не міг відмовити Миколі Підгорному, віддячуючи за неодноразове протегування. Так чи інакше, П. Шелест не тільки долучився до групи змовників, але запропонував їм свій план перевороту, а в подіях жовтня 1964 р. відіграв ключову роль (с. 121–133). Щоправда, потім шкодував про скоєне. Як зазначає О. Бажан, «навіть на схилі років ... не позбувся відчуття ... провини» (с. 136). Зрештою, згодом сам опинився в схожій ситуації, про що йдеться в останньому розділі «У почесному засланні».

Шостий розділ «Наш народ заслуговує кращого до нього ставлення...» повідомляє про відносини П. Шелеста з кремлівськими повелителями в контексті обстоювання автономних прав УРСР. Він ревно домагався найперше економічної децентралізації, взаємовигідної співпраці по вертикалі «республіка-союз», гідного геополітичного становища. Навіть висловлював пропозиції до проекту Конституції СРСР, що стосувалися розширення самостійності. Через непоступливість кремлівських патріархів щораз утягувався в суперечки, а то й конфлікти, налаштовуючи проти себе. Знову ж, така його невгамовність і настирливість – це аж ніяк не прояв націонал-комунізму (якого, як явища, не існує апіорі). Вона частково пояснюється традиційною ментальністю «українського господаря», який щонайретельніше облаштовував власне обійстя, щоб потім пишатися ним перед сусідами й гостями. У випадку з П. Шелестом лише варто внести коректури на масштабність його постаті та впливовості. Також треба взяти до уваги чинник беззастережної віри в раціональність державної системи, вибудованої ще більшовиками. Тому, як влучно підкреслив О. Бажан, він «не був запозятим націонал-комуністом, проте ... щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів» (с. 139). Як «щирий віруючий», він самовіддано захищав свою «релігію» від будь-яких «еретичних» проявів.

Сьомий і дев'ятий розділи («Радянський українофіл», «Між “відлигою” та “ресталінізацією”») скомпоновано із формотворчих і змістових протиріч. У сьомому – продемонстровано, як «директор» публічно показово «загравав»

(так потім оцінювали його опоненти) з українством. Він захоплювався до проведення краєзнавчих пошуків, вивчення історії козацтва, видання літописів, праць дорадянських учених та літераторів. Свого часу особисто брав участь в реабілітаційному процесі. (Разом із тим, «не сприймав однозначно негативної коннотації образу» Йосипа Сталіна. У листопаді 1969 р. в розмові з Леонідом Брежнєвим навіть пропонував встановити пам'ятник-бюст «вождю народів» (с. 59)). Дослідник Станіслав Кульчицький стверджує, що в 1966 р. П. Шелест усно розпорядився згадати про голод 1932–1933 рр. у газеті «Вісті України», розрахованій на читачів зарубіжжя (с. 180). Підтримував ініціативи інтелігенції щодо меморіалізації знакових подій, явищ та постатей (звісно, згідно з правильним ідеологічним ухилом), виявляв заступництво лояльним митцям і колективам, курував «офіційні» ювілеї, вимагав розширення обігу української мови (до слова, вдома спілкувався російською). На ґрунті таких учинків сучасники, колеги, деякі нинішні історики стверджують, що в 1963–1972 рр. мали місце прояви «другої хвилі українізації» (с. 204). Патріотично ж налаштовані українці, насамперед, діаспоряни (оскільки не відали про розмах репресивних акцій) виплекали уявний обрис П. Шелеста – українофіла. Навіть з'явилася версія, що аббревіатура від назви його книжки «Україно наша Радянська» розшифровується як «Українська Народна Республіка» (URL: <https://radiosvoboda.org/a/29044162.html>). Факти доводять протилежне.

Власне в дев'ятому розділі чи не найоб'ємніше на основі масиву архівних документів (тим паче, тематика є близькою авторові) показано протилежний бік ставлення П. Шелеста до українства. Не зраджуючи ідей комунізму, відданий «ленінець» всіляко захищав їх від будь-яких посягань, при цьому не гребуючи каральними методами. Він особисто санкціонував всеохоплюючі кампанії проти церков, опозиційних груп, організацій, мистецьких клубів. Особливо непримиренно боровся з діячами спротиву.

Після аналізу 73-х кадебістських інформаційних, спеціальних повідомлень, довідок, доповідних записок (жовтень 1964 – квітень 1972 рр.), що вміщені в збірці «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали», можна зробити висновок: П. Шелесту мало не щоденно звітували про антирежимні, антивладні настрої і прояви в Україні. Як зазначає

упорядник Василь Даниленко, той «уважно перечитував інформацію КДБ, старанно підкреслював синім олівцем кожний рядок, інколи виділяв на полях цілі абзаци. На першому аркуші документа ... педантично проставляв три великі літери. “О. Ч. П.” Це була не аббревіатура, а резолюція, що означала “Ознайомити членів Політбюро”. Інколи він своїми помітками приструнював керівників республіканського КДБ за “беззубість”» [Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ, 2013. С. 42–43]. Не важко здогадатися, які наслідки мало таке «приструнювання». Окрім описаних О. Бажаном цькувань прихильників демократизації, масових затримань українських митців та незгодних, що відбулися в кінці серпня – на початку вересня 1965 р., у січні 1972 р., натеper відомо про його чимало інших подібних указівок. Так у квітні 1966 р. він дізнався про існування підпільної націоналістичної організації – Український національний фронт. Його примітка «розшукати, вжити заходів, доповісти» [Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990). С. 164–165] послугувала наказом до ліквідації однієї з наймасштабніших нелегальних структур і суворого покарання її учасників. Цей та схожі епізоди спростовують версію про свавілля та «ігри» КДБ поза спиною всюдисущого керівника республіки.

Показовим у намірах цілісного розкриття особистості П. Шелеста є восьмий розділ «Драматичні миттєвості “Празької весни”». Український високопосадовець не просто засудив події в Чехословаччині, але сприйняв їх як ідеологічне протиборство, як загрозу існуючим порядкам у країнах «соціалістичного табору». Був прихильником якнайрішучішого розв’язання проблеми, не відкидаючи силового варіанту. Особисто опікувався «віднайденням» та обґрунтуванням приводу для вторгнення «миротворчого

контингенту», переймався доставками автомашин для військових частин, що базувалися на західних теренах УРСР, допомагав організувати двосторонні зустрічі, де виступав із погрозливими промовами. У «гарячі» дні відстежував просування радянських військ територією Чехословаччини, вивчав «відгуки» міжнародних спільнот, розміщував на території Закарпаття таємно вивезених чехословацьких лідерів, придушував поодинокі протести українців (с. 255). Одну з причин такої агресивності висловив син «першого» Віталій Шелест, який оповідав, що його батько жив переконанням про приналежність ЧССР до «нашої комунальної квартири» (с. 265). Ці почуття причетності, безумовного права на все, що ототожнювалося з радянським простором, вкотре доводять руйнуючий вплив комуністичної ідеології на людську природу.

Отже, особистість Петра Шелеста – не феномен, не виняток у лавах українських комуністів. Він – більш-менш удалий «продукт» і вірний слуга системи, що його виплекала. Найімовірніше, такий собі високофаховий управлінець, своєрідний удільний князь, який дбав про власну вотчину в міру розуміння, досвіду й можливостей, гордився тим, що її вдавалося добротньо впорядковувати. Але як тільки на систему, яку він уособлював, посягали із середини чи ззовні, робив усе можливе, щоб протистояти загрозам і недоброзичливцям: рішучо, безжально, без огляду на статуси та приналежності. Тому з цього ракурсу, а ще через те, що належав до компартійних керівних органів, його ім’я і прізвище перебуває поміж осіб, які підлягають під дію декомунізаційного законодавства [URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>]. Книжка ж О. Бажана допоможе читачам розібратися в правомірності і справедливості такого «пошанування».